

BIJDRAGEN
EN
MEDEDELINGEN

HISTORISCH JAARBOEK VOOR GELDERLAND

DEEL CVI

2015

VERENIGING GELRE

ARNHEM

2015

VERENIGING GELRE
Opgericht 26 november 1897
Beschermvrouwe: Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix

BESTUUR

Prof. dr. J.A.H.G.M. Bots, te Nijmegen, voorzitter, 2007
Dr. F.J.W. van Kan, te Amersfoort, secretaris, 2008
(Correspondentieadres: Westervoortsedijk 67-D, 6827 AT Arnhem)
Drs. R.E.C. van der Pluym, te Nijmegen, penningmeester, 2014
Mevrouw Y.E. Jakobs-Lommers, te Culemborg, 2015
Mevrouw drs. J.R. Jas, te Arnhem, 2008
Dr. J.A.E. Kuijs, te Gouda, 2006
Prof. mr. drs. J.S.L.A.W.B. Roes, te Nijmegen, 2009

REDACTIECOMMISSIE

Dr. J.A.E. Kuijs, te Gouda, voorzitter, 2006
Drs. M. Gubbels, te Arnhem, secretaris en eindredacteur, 2013
Dr. P. Brusse, te Amersfoort, 2015
Drs. E. de Jonge, te Emst (gem. Epe), 2011
Dr. J.G.M.M. Rosendaal, te Nijmegen, 2001
Mevrouw drs. M. Smit, te Hengelo (Gld.), 2015
Dr. M.F.M. Wingens, te Nijmegen, 2005

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij de financiële steun van
de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven.

INHOUD

- MIEKE SMIT (REDACTIE)
7 De Gelderse Archeologische Kroniek. Een breed scala van onderzoek(ers)
- GUUS J. BORGER
67 Gelre en het water in de middeleeuwen
- HANS RENES
85 'Ook de Veluwe kent zijn waterbouwkundige werken'.
Het landschap van sprengen, beken en watermolens
- JAN KUYNS
111 De laatmiddeleeuwse parochie als bedreigde inkomstenbron: Arnhemse pastoors
als bewakers van hun belangen ten opzichte van kapellen en kloosters
- SOPHIE REINDERS
135 Adellijke vriendschap en verwantschap rond 1600: de familie Van Arnhem
- JORDY GEERLINGS
171 Sociabiliteit en religieuze diversiteit in Nijmegen, 1750-1815
- DOLLY VERHOEVEN
195 Het Gelderse gevoel en de betekenis van grenzen in ruimte en tijd
- 217 Boekbesprekingen
- 259 *Curricula vitae van de auteurs*

DE GELDERSE ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

Een breed scala van onderzoek(ers)

onder redactie van

MIEKE SMIT

Het initiatief van de Gelderse Archaeologische Stichting om de Archeologische Kroniek weer te laten verschijnen in het jaarboek van de Vereniging Gelre van 2014 is goed ontvangen en verdient een vervolg. Deze keer werden niet alleen alle regioarcheologen en gemeentelijke archeologen van Gelderland uitgenodigd over het archeologisch onderzoek in hun gemeente of regio te rapporteren, maar hebben we ook de Gelderse afdelingen van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) gevraagd de (eerste) resultaten van hun onderzoek met ons te delen. De AWN is een landelijke vereniging van vrijwilligers in de archeologie en telt 24 regionale afdelingen en circa tweeduizend leden. De leden van de AWN werken mee aan archeologische onderzoeken en maken zich sterk voor de bescherming van het archeologisch erfgoed van Nederland. Ze zijn ook ambassadeurs voor de archeologie, ze bieden erfgoededucatie aan en promoten op andere wijzen de betrokkenheid van het publiek bij het archeologisch erfgoed.¹

Daarnaast is dit keer ook het Gelders Archeologisch Centrum Museum G.M. Kam (GAC) uitgenodigd een inkijkje te geven in zijn werkzaamheden. Het GAC heeft twee belangrijke taken op het gebied van de archeologische monumentenzorg. Het bewaart en beheert de vondsten en de documentatie van archeologisch onderzoek in Gelderland in het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten én maakt deze voor het publiek toegankelijk. Het Gelders Archeologisch Centrum is gevestigd in een door Oscar Leeuw ontworpen pand, dat in 1922 als Rijksmuseum G.M. Kam in gebruik werd genomen en waar toentertijd de archeologische collectie van Gerard Marius Kam in werd ondergebracht. In 1998 kreeg het gebouw, als onderdeel van Museum Het Valkhof, een nieuwe bestemming als Gelders Archeologisch Centrum Museum G.M. Kam.² Het GAC ontvangt jaarlijks tientallen aanvragen uit binnen- en buitenland om onderzoek te mogen doen in het Provinciaal Depot. Zo kon in 2014 nieuw onderzoek gedaan worden naar de vijfde-eeuwse zilverschat uit Tiel-Passewaaij en is een begin gemaakt met de ontsluiting en restauratie van het materiaal dat in 1980 in Heumen werd opgegraven. Eindelijk kon ook het vondstmateriaal van de opgravingen op het Kops Plateau in Nijmegen uit de dozen gehaald en uitgewerkt worden.

De verschillende bijdragen in deze Kroniek zijn van de hand van Leo ten Hag (AWN afdeling Nijmegen en omstreken), Paul Franzen (gemeente Nijmegen), Sigrid van Roode (regio Nijmegen), Bert Fermin (gemeente Zutphen), Jan Verhagen (AWN afdeling Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland), Martijn Defilet en Jeroen Loopik (gemeente Arnhem), Joris Habraken (regio Arnhem), Annemieke Lugtigheid en Marc Kocken (regio Achterhoek), Chris Nieuwenhuize (AWN afdeling Zuid-Salland, IJsselstreek en Oost-Veluwezooim), Masja Parlevliet en Martijn Reinders (gemeente Apeldoorn), Nathalie Vossen (regio Stedendriehoek), Maarten Wispelwey (regio Noord-Veluwe), Peter Schut (regio Gelderse Vallei), Ilse Schuring en Esther 't Gilde (gemeente Tiel) en Stephan Weiß-König (GAC). Niet alle onderzoeken van de afgelopen tijd hebben een plaats in de Kroniek gekregen. De auteurs hebben de belangrijkste en meest opvallende onderzoeken en vondsten uitgekozen.

Dit jaar konden om verschillende redenen twee van de benaderde archeologen (gemeente Ede en regio Rivierenland) geen bijdrage aan deze Kroniek leveren. Ook één van de vier afdelingen van de AWN die het grondgebied van de provincie Gelderland bestrijken, heeft, wegens tijdgebrek, afgezegd. Hopelijk zijn ze bereid en in staat om volgend jaar wel te berichten over de recente ontwikkelingen op het gebied van de archeologie in hun werkgebied.

Mieke Smit, vicevoorzitter Gelderse Archaeologische Stichting

Archeologische Werkgemeenschap Nederland, regio Nijmegen

*Groesbeek – Wylerberg, systematische veldverkenning 2013/2014
Periode: 1944-1945*

In 2013 is binnen de AWN-afdeling Nijmegen en omstreken de Werkgroep Archeologie van de Tweede Wereldoorlog opgericht. Deze werkgroep is in ditzelfde jaar begonnen met structureel onderzoek naar sporen van de strijd in het gebied van de Wylerberg ten zuidoosten van Nijmegen en bestrijkt de periode van september 1944 tot en met februari 1945.

Op 17 september 1944 begon Operatie Market Garden: het plan van de geallieerden om de bruggen bij Eindhoven, Nijmegen en Arnhem op de Duitsers te veroveren. Zo zou er een corridor gevestigd worden, waarlangs de grondtroepen richting het IJsselmeer op konden rukken en van daaruit naar het voor de Duitse oorlogsindustrie belangrijke Ruhrgebied zouden kunnen doorstoten. De Amerikaanse 82e luchtlandingsdivisie kreeg de opdracht om onder andere de Waalbrug bij Nijmegen te veroveren. Een cruciaal onderdeel van deze opdracht was het innemen en verdedigen van de 'hoge grond' bij Groesbeek: de toen nog tot Duitsland behorende Wylerberg en, als deel daarvan, de Duivelsberg. De gevechten die hiervoor gevoerd werden, hebben een groot aantal sporen in de vorm van schuttersputten, loopgraven en observatie- en commandoposten achtergelaten. In november 1944 werden de Amerikaanse parachutisten in deze omgeving afgelost door

Kaart van de Wylerberg. Met groen is aangegeven waar de AWN-afdeling Nijmegen e.o. onderzoek doet naar sporen van de strijd die tussen september 1944 en maart 1945 plaatsvond ten zuidoosten van Nijmegen

Canadese legereenheden. Het gebied bij Nijmegen was toen frontlinie en ook hiervan zijn in het terrein nog veel sporen terug te vinden.

Het onderzoek van de werkgroep was een systematische veldverkenning, waarbij sporen werden geregistreerd, omschreven en in kaart gebracht. Het doel was om te komen tot een reconstructie van het gebied, zoals dit door de oorlogshandelingen in de hierboven genoemde periode is veranderd. Het ging niet alleen over de aangelegde veldversterkingen, maar betrof ook de ten gevolge van gevechtshandelingen beschadigde en vernielde gebouwen. De na de oorlog opgetrokken woningen en gebouwen – de zogeheten ‘wederopbouwarchitectuur’ – kregen eveneens aandacht. Ook schonk de werkgroep aandacht aan ‘oral history’: de verhalen die de mensen in de regio konden vertellen over de gebeurtenissen in de omgeving van Nijmegen in de periode september 1944–februari 1945.³

De veldverkenning werd uitgevoerd door een team van gemiddeld vier à vijf onderzoekers. Met behulp van jalons werd binnen het onderzoeksgebied eerst een vak uitgezet dat in één dag door het team op sporen geïnventariseerd en geregistreerd kon worden. Na

Boven: Het rood-witte lint markeert een deel van het tracé van een loopgraaf (foto P. Klinkenberg)
Onder: Een met jalons gemarkeerde schuttersput/mitrailleurpostelling (foto P. Klinkenberg)

het uitzetten van een vak begon de veldverkenning. De onderzoekers doorkruisten op enige meters afstand van elkaar het vak en een ieder plaatste een piketpaaltje bij wat eventueel een spoor uit de Tweede Wereldoorlog kon zijn. Indien er naar het gemeenschappelijk oordeel inderdaad sprake was van een dergelijk spoor dan werd dit op een registratieformulier vastgelegd. Elk spoor werd voorzien van een spoornummer, vaknummer, x- en y-coördinaten. Verder noteerde men de omvang (lengte, breedte, diepte) van het spoor, een korte omschrijving of schets en of er al dan niet een foto van het betreffende spoor was gemaakt. Aanvankelijk gebeurde de registratie handmatig; later in het onderzoek kregen de onderzoekers de beschikking over een veldlaptop, zodat ze de sporen rechtstreeks in een Excelbestand konden invoeren.

Het vastleggen van de x- en de y-coördinaten is uiteindelijk met de GPS-module op mobiele telefoons gebeurd. De aldus vastgelegde coördinaten vertoonden in het bosgebied een afwijking: afhankelijk van de gebruikte GPS-module en de begroeiing ter plaats lag de afwijking tussen de tien en vijftien meter. Met medewerking van het Bureau Archeologie en Monumenten van de gemeente Nijmegen zijn bij het inmeten van sporen ook proeven gedaan met een geavanceerd GPS-apparaat en een Robotic Total Station (RTS). Het GPS-apparaat gaf echter dezelfde afwijkingen als de GPS-module op de mobiele telefoon. De plaatsbepaling van de RTS bleek slechts mogelijk als de hiervoor benodigde vaste punten zich bevonden in open terrein (bijvoorbeeld in een weiland of op een akker). Het na plaatsbepaling inmeten van sporen met behulp van RTS bleek vervolgens in de meeste gevallen onmogelijk: er was in veel gevallen geen verbinding tussen RTS en prisma als gevolg van obstakels in de vorm van takken, bladeren en boomstammen. Uiteindelijk zijn de onderzoekers met de GPS-module op de mobiele telefoons blijven werken en hebben ze de genoemde afwijkingen voor lief genomen.

In 2014 heeft de werkgroep het onderzoek voortgezet en er zijn inmiddels circa achthonderd sporen geïnventariseerd, beschreven en op kaart gezet. Tevens is een grote hoeveelheid documentatie over het gebied in de betreffende periode bijeengebracht: (militaire) kaarten, gevechtsrapporten, rapporten van inlichtingendiensten, na de oorlog toegekende schadevergoedingen aan burgers. De bestudering van de omschreven sporen, de weergave van de locatie van de sporen op een topografische kaart, het archiefmateriaal en de bestaande publicaties over de gevechtshandelingen van de 82e luchtlandingsdivisie en Canadese legereenheden moeten samen leiden tot de genoemde reconstructie van het 'militaire landschap' ten zuidoosten van Nijmegen. De werkgroep verwacht het onderzoek in 2016 af te kunnen ronden.

De laatste tiental jaren is er een groeiende belangstelling voor onderzoek van sporen en materiële resten uit de Tweede Wereldoorlog. De waarde van dit onderzoek stuit bij (militair) historici echter nog vaak op de nodige scepsis: wat voegt het toe aan wat we uit schriftelijke bronnen veel beter kunnen reconstrueren? De Werkgroep Archeologie van de Tweede Wereldoorlog wil een bijdrage leveren aan deze discussie. Daartoe heeft zij in september 2014, bij gelegenheid van zeventig jaar Market Garden, een symposium georganiseerd onder de titel: 'Het natuurgebied rondom Nijmegen bezien als militair landschap'.

GELRE EN HET WATER IN DE MIDDELEEUWEN

door

GUUS J. BORGER*

De halve eeuw tussen 1320 en 1370 is de periode van de grote Gelderse dijkrechten.¹ Die dijkrechtverleningen passen in het toenmalige streven van de graven en hertogen van Gelre om het grondgebruik te intensiveren en daardoor de landheerlijke inkomsten te vergroten. Voor dat doel werden niet alleen maatregelen ter verbetering van de waterstaatszorg genomen, maar werd ook de ontginning gestimuleerd van de gronden die voordien extensief en veelal gemeenschappelijk werden gebruikt. Zo blijkt uit de landsheerlijke rekeningen dat er tussen 1313 en 1334 op de Veluwe meer dan 16.000 morgen land ter ontginning is uitgegeven, zeer ten voordele van de grafelijke schatkist.² Ook het Rijk van Nijmegen was in die ontginningsbeweging betrokken.³

De periode van de grote Gelderse dijkrechten begint met de verlening van het dijkrecht aan het Land van Maas en Waal in 1321⁴ en eindigt met de reorganisatie van de waterstaatszorg in het Polderdistrict Veluwe in 1370.⁵ In dit artikel wordt ingegaan op de verbetering van de waterhuishouding van deze twee gebieden die in de jaren 1320 op initiatief of door bemiddeling van de graaf werd gerealiseerd. In het Land van Maas en Waal was die verbetering structureel van aard en bepalend voor de latere ontwikkeling van de waterstaatszorg. In het Polderdistrict Veluwe bleef die verbetering aanvankelijk beperkt tot het Nijbroek, waar dankzij een grafelijke oorkonde in 1328 een begin kon worden gemaakt met de intensivering van het grondgebruik.⁶ De structurele verbetering van de waterhuishouding van dit gebied als geheel heeft nog tot 1370 op zich laten wachten.

Voor beide gebieden wordt eerst besproken welke nadelen er verbonden waren aan de oude situatie en vervolgens aangegeven door welke ingrepen men die nadelen heeft weten op te heffen. In het Land van Maas en Waal moesten er maatregelen worden genomen tegen wateroverlast door hoge rivierstanden en in Polderdistrict Veluwe diende als eerste de afwatering te worden verbeterd. Niet te beantwoorden is de vraag waar de beleidsma-

* Dit artikel is de uitgewerkte versie van een voordracht waarin exemplarisch is aangegeven door welke maatregelen men in het Gelderse rivierengebied de waterhuishouding van de lagere gronden in de middeleeuwen heeft weten te verbeteren. De voordracht is gehouden te Nijmegen op 7 maart 2015 tijdens het symposium van de Vereniging Gelre gewijd aan 'Gelre en het water'. Met dank aan Frits H. Horsten voor zijn kritische commentaar.

‘OOK DE VELUWE KENT ZIJN WATERBOUWKUNDIGE WERKEN’

Het landschap van sprengen, beken en watermolens¹

door

HANS RENES*

Water is zeker niet de eerste associatie die we hebben met de Veluwe. Het gebied bestaat vooral uit een serie stuwwallen, die tijdens de voorlaatste ijstijd zijn opgebouwd en die tegenwoordig grotendeels zijn begroeid met naaldbos en droge heide. Toch is de geschiedenis van de Veluwe verweven met water en wordt er nog altijd een grote hoeveelheid drink- en fabriekswater gewonnen. Vooral aan de randen van de Veluwe werd water al in de middeleeuwen gebruikt om landbouw mogelijk te maken en om kasteelgrachten te vullen. In de vroegmoderne periode is daarnaast een groot aantal molens gebouwd. In de achttiende eeuw telde de Veluwe bijna tweehonderd watermolens, waarvan de meeste papier produceerden voor de binnenlandse markt en voor de export. Om die molens aan te drijven werden de natuurlijke beken, die aan alle kanten van het Veluwemassief afstroomden, aangevuld met een dicht stelsel van gegraven ‘sprengensbeken’. Toen het met de molens slechter ging, zijn veel van de beken hergebruikt in de aanleg van tuinen en parken.

Misschien moeten we ons beeld van de Veluwe herzien. Dat zou dan niet voor het eerst zijn, want in de loop van de tijd is de Veluwe regelmatig van uiterlijk, functie en imago veranderd. Duizend jaar geleden zou de belangrijkste associatie waarschijnlijk die met ijzerwinning zijn, vijfhonderd jaar geleden met jacht, driehonderd jaar geleden met watermolens en papiernijverheid, tweehonderd jaar geleden met bosaanplant en de afgelopen eeuw met recreatie.

In dit artikel staan de gegraven sprengensbeken centraal. Die beken zijn veelal aangelegd om molens aan te drijven en de meeste van die molens zijn ooit gebouwd om papier te maken. Het is een lange geschiedenis: de eerste Veluwse papiermolen werd meer dan vierhonderd jaar geleden gebouwd en tegenwoordig wordt op de Veluwe nog altijd papier geproduceerd. De *Tegenwoordige Staat*, een achttiende-eeuwse beschrijving van Nederland, meldt over veel dorpen als meest interessante informatie het aantal papier-

* De basis voor dit artikel was een lezing op een symposium van de Vereniging Gelre gewijd aan ‘Gelre en het water’, 7 maart 2015 in Nijmegen. De auteur dankt Ton Markus (Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht) voor het tekenen van de afbeeldingen.

DE LAATMIDDELEEUWSE PAROCHIE ALS BEDREIGDE INKOMSTENBRON

Arnhemse pastoors als bewakers van hun belangen ten opzichte van kapellen en kloosters

door

JAN KUYS

In het jaar 1422 ontving de abt van de Utrechtse Paulusabdij vanuit Rome een mandaat van paus Martinus v. De Heilige Vader schrijft daarin dat hij een klacht had ontvangen van abt en convent van Prüm en van Willem van Meerbach, respectievelijk patroon en pastoor-vicaris van de Arnhemse parochiekerk. De gezamenlijke klacht van patroon en pastoor betrof het gedrag van hun Arnhemse parochianen. Ze lieten hun parochiekerk links liggen en bezochten op alle dagen van de week naar willekeur 'vreemde' kerken in hun stad voor het bijwonen van de mis en andere kerkelijke diensten, of ze lieten zich door 'vreemde' priesters de sacramenten toedienen. Daarmee schonden zij, zo gaat paus Martinus verder, niet alleen conciliaire bepalingen, maar verminderden zij ook de opbrengsten van de reguliere collectes, tot groot nadeel van de abt, de pastoor en de parochiekerk. Volgens de paus was de ontrouw van de parochianen niet te rechtvaardigen door het gedrag van de pastoor, want die vervulde trouw zijn plichten en was zijn parochianen steeds van dienst. Daarom droeg hij de abt van de Paulusabdij op de Arnhemse kerkgangers na voorafgaande vermaning te dwingen niet langer gebruik te maken van de 'vreemde' kerken en priesters, en terug te keren naar hun eigen parochiekerk om daar de missen bij te wonen, de sacramenten te ontvangen en hun geld te geven aan de collectes. Zo nodig kon de abt kerkelijke straffen als dwangmiddel gebruiken. Getuigen die hij voor zijn onderzoek zou oproepen en die zich aan hun plicht tot getuigen zouden onttrekken, mocht hij eveneens met kerkelijke straffen dreigen.¹

Het pauselijke mandaat van 1422 is in extenso opgenomen in een oorkonde van 8 mei 1423 van de abt van Sint-Paulus, waarin deze verder voornamelijk de woorden van de paus herhaalt en de parochianen opdraagt naar hun parochiekerk terug te keren op straffe van excommunicatie, een boete van 1000 Rijngulden ten bate van de pauselijke schatkist, en nader vast te stellen boetes ten bate van de Arnhemse parochiekerk en de abt van Sint-Paulus.² Aangezien leken veelal geen Latijn lazen of verstonden, zullen de parochianen niet rechtstreeks kennis hebben genomen van de respectieve opdrachten van de paus en de abt van Sint-Paulus. Voor de abdij Prüm en de Arnhemse pastoor waren deze documenten wel de wettige instrumenten waarmee zij hun afgedwaalde schapen konden dwingen

ADELIJKE VRIENDSCHAP EN VERWANTSCHAP ROND 1600: DE FAMILIE VAN ARNHEM

door

SOPHIE REINDERS*

In 1579 begon Aleyd van Arnhem met het bijhouden van een album amicorum, waarin ze tot 1592 circa 140 inscripties verzamelde. Aleyd stamde uit een Gelderse adellijke familie, haar album hield ze echter voornamelijk bij aan het hof van Willem van Oranje in Antwerpen, waar zij een tijdje samen met haar jongere broer Gerard verbleef.¹ De openingstekst is een lofdicht op de vriendschap:

Amitie est une très sainte et honorable chose, et digne. Non seulement de singuliere reverence; mais d'estre recommandé avecq perpetuelles louanges; comme celle, qui est nourrice tres discrete de toute magnificence et d'honnestete, seur de charité, et de reconnaissance; ennemie d'inimitié et d'avarice, et qui tousjours est prompte sans attendre d'estre requise de faire vers aultre les vertueuse oeuvres elle voudroit estre faites à soy: bien que les tres divins effects de icelle se voyent aujourd'hui bien peu de fois usites entre deux personnes; qui est un grand faute, et reproche de la miserable convoitise des hommes, laquelle regardant seulement à sa propre utilité, a chassé ceste amitié pardela les extremes fins de la terre et l'a mise en perpetuel exil.²

Op het eerste gezicht lijkt dit een heel persoonlijke lofzang op de vriendschap, maar dat is het niet. Het is een Franse vertaling van een citaat uit de *Decamerone*, het veertiende-eeuwse meesterwerk van de Florentijnse schrijver, dichter en humanist Giovanni Boccaccio, die in zijn werk het menselijk vernuft, het improvisatievermogen, het rake woord, de vriendschap, en de liefde (zowel geestelijk als lichamelijk) verheerlijkt. Vriendschap wordt hier voorgesteld als een 'zeer heilige, eervolle en waardige zaak', die niet genoeg te prijzen en een voedster van mildheid en wellevendheid, een zuster van christelijke liefde en dankbaarheid, een vijandin van haat en gierigheid is. Essentieel in Boccaccio's voorstelling van vriendschap is haar onbaatzuchtigheid: zij schiet toe zonder

* Met dank aan Conrad Gietman, die enkele onmisbare suggesties deed ten aanzien van bronnen en literatuur.

SOCIABILITEIT EN RELIGIEUZE DIVERSITEIT IN NIJMEGEN, 1750-1815

door

JORDY GEERLINGS*

De Republiek werd al in de zeventiende eeuw geroemd vanwege de uitzonderlijke verdraagzaamheid die er bestond tegenover religieus andersdenkenden. Lang voordat de Franse Revolutie overspoelde naar de Republiek zouden de langzaam doordringende idealen van de Verlichting bovendien al de eerste stappen hebben doen zetten in de emancipatie van religieuze minderheidsgroepen zoals katholieken, lutheranen en doopsgezinden. Geschillen over theologische leerstellingen zouden in de loop van de achttiende eeuw zelfs zozeer zijn losgelaten, dat tegen het einde van dat tijdperk de nadruk werd gelegd op een christelijk kerngeloof als basis voor de moraal van een maatschappelijk geëngageerde, verantwoordelijke burger.¹

Dat katholieken op nationaal niveau slechts met veel moeite konden worden ingepast in deze denkwijze vormt op zichzelf al een interessante nuance op de notie van een tolerante Nederlandse Verlichting. Nog interessanter wordt het wanneer we benadrukken dat deze tolerante idealen vooral in publieke discussies circuleerden, en we nog weinig weten over het daadwerkelijke doordringen ervan in het dagelijkse samenleven van de verschillende geloofsgroepen.² De meeste studies die zich op dat dagelijkse samenleven concentreren, gaan over interconfessionele verhoudingen in Nederland gedurende de zeventiende en de negentiende eeuw.³ Ondertussen wekt de zeer gefragmenteerde kennis over de tussenliggende achttiende eeuw de indruk dat de maatschappelijke positie van religieuze minderheidsgroepen tot aan patriottentijd nauwelijks was veranderd sinds de zeventiende eeuw. Een recente publicatie over de kidnapping van een kind uit een religieus gemengd huwelijk te Vaals illustreert bijvoorbeeld hoe fragiel lokale religieuze verhoudingen nog konden zijn omstreeks 1762, hoewel er slechts één geval wordt behandeld.⁴

Als er vóór 1780 dus al significante emancipatoire ontwikkelingen zijn geweest, dan hebben we er als historici tot nu toe weinig zicht op, omdat er nog geen systematisch onderzoek naar is gedaan. Hierdoor blijven bijvoorbeeld ontwikkelingen onderbelicht die

* Dit artikel is een resultaat van onderzoek uitgevoerd in het kader van het promotie-onderzoek *Enlightenment, Sociability and Catholicism: Catholics in Dutch secular societies and masonic lodges, 1750-1800*.

HET GELDERSE GEVOEL

En de betekenis van grenzen in ruimte en tijd

door

DOLLY VERHOEVEN*

Meneer de rector, meneer de commissaris, mevrouw de gedeputeerde, geachte aanwezigen,

Vandaag wil ik uw aandacht vragen voor het Gelderse gevoel. Daarmee bedoel ik het gevoel van mensen dat zij verbonden zijn met deze provincie. Omdat ze hier wonen of er vandaan komen. Omdat ze trots zijn op het landschap, de bedrijvigheid, de cultuur en de geschiedenis van de provincie. Omdat ze zich herkennen in de symbolen ervan, zoals het wapen, de vlag, het volkslied wellicht. Omdat ze zich, in welke vorm dan ook, Gelderlander voelen.¹ We gaan het in dat verband hebben over identiteit, over regio's en over de grenzen daarvan. En natuurlijk over geschiedenis.

Maar we beginnen met het Gelderse gevoel. Uit een onderzoek in maart 2015, kort voor de Provinciale Statenverkiezingen, bleek dat het daarmee niet zo best gesteld is. Slechts een kwart van de respondenten uit Gelderland liet weten een emotionele band te voelen met de eigen provincie. Alleen in Flevoland en Zuid-Holland was dat nog minder het geval.²

Hoe kan dat? Zijn de inwoners van Gelderland niet trots op hun leefomgeving? Voelen ze zich niet verbonden met de plek waar ze leven en met de geschiedenis daarvan? Dat is nog maar de vraag. Gelderland telt zeker tachtig musea die zich bezighouden met het lokale of regionale verleden – op Noord- en Zuid-Holland na is dat meer dan enige andere provincie. Daarnaast zijn er in de provincie zo'n tachtig historische verenigingen met in totaal naar schatting ruim vijftigduizend leden, plus circa twintig lokale en regionale archieven.³ Samen verzorgen deze instellingen jaarlijks vele honderden kleine en grote historische activiteiten.⁴ Dat wijst wel op de nodige bevoegenheid voor de eigen geschiedenis en identiteit – zo niet bij het publiek dan toch in elk geval bij de organisatoren. De meeste organisaties en de meeste activiteiten richten zich echter niet op het overkoepelend Gelderse, maar eerder op het lokale of regionale niveau. De provinciale historische

* Rede uitgesproken op 15 oktober 2015 bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Gelderse Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

BOEKBESPREKINGEN

I.D. Jacobs e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek Gelderland. Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis, deel 10* (Verloren: Hilversum 2014) 176 blz.; ISBN 978-90-8704-472-5.

In het helaas laatste deel van de serie worden vijftig Geldersen door een – voor een deel vaste – groep auteurs behandeld. Ze stellen geestelijken, kunstenaars, politici, edellieden, bestuurders, ondernemers, onderwijzers, journalisten, (amateur-)historici en technici, en daarnaast een enkele militair en een ontdekkingsreiziger, aan ons voor. Sommigen van de geportretteerden hebben een belangrijke rol in de Gelderse geschiedenis vervuld, sommigen genieten (of genoten) bekendheid en sommigen bleven tijdens hun leven onopgemerkt; samen hebben zij de eer de laatsten te zijn in een reeks, die in 1998 startte. In de inleiding wordt hierbij stilgestaan, al staat het onverwachtse overlijden (november 2013) van de redactievoorzitter en redacteur van het eerste uur R.M. Kemperink centraal. Hij vulde een belangrijke rol als voorzitter van de redactie. In 2013 besloot de redactie te stoppen met de reeks om meerdere redenen, zoals het wegvallen van de subsidie, al sluit men niet uit dat een digitaal vervolg mogelijk is. Velen zullen het beëindigen van de reeks betreuren. Gelukkig is ook deel 10 weer een lezenswaardige mix van interessante Geldersen. Een selectie uit de vijftig biografieën kan dit duidelijk maken.

L. Aardoom behandelt ook ditmaal enkele instrumentenmakers. Christopher Becker, geen geboren Geldersman, woonde veertien jaar in Arnhem en vervaardigde onder andere balanssen, bascules en landmeetkundige instrumenten. Een van zijn leerlingen en latere venoot was de eveneens beschreven Jan Jurriën Buddingh jr., wel een geboren Arnhemmer. Terwijl eerstgenoemde in 1855 naar de VS vertrok, zou Buddingh tot aan zijn overlijden in 1905 zijn verdienstelijk werk voor de negentiende-eeuwse instrumentmakerij voortzetten. In de categorie ondernemers hoort ook de zeventiende-eeuwse vestingingenieur Isaac van Geelkercken, zoon van de bekende landmeter Nicolaas. Martin Hendriks achterhaalde dat Isaac enige tijd in Noorwegen werkzaam was, laatstelijk als